

حیات اجتماعی، اقتصادی و دینی زنان در ایران پیشامدرن:
بازخوانی عاملیت و پوشش در افق اسناد تاریخی

چکیده و درآمدی بر بازخوانی حیات زن ایرانی در عصر پیشامدرن

مطالعه تاریخ اجتماعی زنان در ایران پیشامدرن، به‌ویژه در اعصار صفویه، زندیه و قاجار، همواره با چالش‌های روش‌شناختی ناشی از ماهیت وقایع‌نگاری‌های درباری و سیاست‌محور مواجه بوده است. در تواریخ سنتی، کنشگری زنان عمدتاً در حاشیه حوادث سیاسی و نظامی ثبت شده یا به سکوت برگزار گردیده است. با این حال، پژوهش‌های نوین بر پایه اسناد مالی، مبایعه‌نامه‌ها، وقف‌نامه‌ها، احکام شرعی و گزارش‌های سفرنامه‌ای نشان می‌دهند که زن ایرانی در عصر پیشامدرن، عنصری منفعل نبوده، بلکه در کانون پویایی اقتصادی، انسجام فرهنگی و ساختار اجتماعی قرار داشته است. پژوهشکده اسناد.

این مقاله با رویکردی تحلیلی-انتقادی به بازخوانی چندوجهی موقعیت زنان می‌پردازد؛ رویکردی که مرزهای میان بازنمایی‌های کلیشه‌ای شرق‌شناسانه و واقعیت‌های عینی تاریخی را روشن می‌سازد و به بررسی ابعاد خانوادگی، اقتصادی، حقوقی، آیینی و پوشش اسلامی در این دوره اهتمام می‌ورزد.

سلسله مراتب اجتماعی، فضای اندرونی و کارکرد نهاد خانواده

ساختار زیست جهان سنتی ایران پیشامدرن بر پایه تفکیک فضایی میان ساحت «اندرونی» و «بیرونی» شکل گرفته بود. این تمایز فضایی، برخلاف پنداشت‌های رایج متأثر از نگاه‌های مستشرقان، صرفاً نماد حبس یا انزوای خانگی نبود، بلکه قلمروی مدیریتی مستقل و دارای اقتدار درونی برای زنان محسوب می‌شد. زن در جایگاه «کدبانو»، سازماندهی امور معیشتی، ساماندهی نیروی کار خانگی، تربیت نسل آینده و حفظ سرمایه اجتماعی خانواده را بر عهده داشت.

شبکه‌های خویشاوندی در ایران سنتی تا حد زیادی از طریق تبادلات خانوادگی و صله ارحام میان زنان اداره و پایدار می‌ماند. مجالس زنانه، مناسبات پیوند ازدواج و میانجی‌گری در حل منازعات طایفه‌ای از جمله مجاری اعمال نفوذ غیررسمی اما بسیار مؤثر زنان بود. بر اساس پژوهش‌های مردم‌شناختی و تاریخی، زنان در جوامع عشایری و ایلپاتی نیز نقشی اساسی در ساماندهی ساختار قبیله و حفظ انسجام زیستی ایفا می‌کردند که از پیوند محکم میان نهاد خانواده و اقتدار اجتماعی حکایت دارد کریمیان و همکاران.

حقوق مالی، مالکیت، وقف و مناسبات اقتصادی بر پایه اسناد تاریخی

یکی از مهم‌ترین یافته‌های برآمده از تحلیل اسناد تاریخی، اثبات استقلال مالی و عاملیت حقوقی زنان در چارچوب فقه اسلامی و حقوق مدنی سنتی است. بررسی مبایعه‌نامه‌ها، اجاره‌نامه‌ها، مصالحه‌نامه‌ها و قبوض ارباب حقوق نشان می‌دهد که زنان در دوره‌های صفوی و قاجار مالک مطلق دارایی‌های خود اعم از املاک، مستغلات، باغات، مهریه و سهم‌الارث بوده‌اند پژوهشکده اسناد.

ابعاد مشارکت اقتصادی در سطوح گوناگون

حوزه فعالیت‌بستر جغرافیایی و اجتماعینمودهای عینی بر پایه اسناداملاک و اوقافشهرهای بزرگ (اصفهان، تبریز، تهران)خرید و

فروش زمین، وقف مدارس، کاروانسراها و حمام‌ها تولید
منسوجات کارگاه‌های خانگی و شهریریسندگی، ابریشم‌بافی، زری‌بافی
و قالی‌بافی تخصصیکشاورزی و دامداریروستاها و مناطق
عشایرینوغانداری، شالیکاری، فرآوری لبنیات و صنایع دستی ایلی

اسناد تاریخی گیلان و کرمانشاه نشان می‌دهند که در مناطق
روستایی و عشایری، زنان دوشادوش مردان در عرصه تولید
اقتصادی حضور داشتند؛ به گونه‌ای که در گیلان پرورش کرم
ابریشم و زراعت برنج وابسته به توان فنی زنان بود پناهی و در
مناطق غربی کشور، زنان عشایر در تملک اراضی و مدیریت ایلی
سهم بسزایی داشتند کریمیان و همکاران. افزون بر این، شمار قابل
توجهی از موقوفات خیریه، از ساخت مساجد و کاروانسراها تا
تأسیس دارالایتام، توسط زنان نیکوکار وقف گردیده است.

فرهنگ، حجاب، پوشش و حیات دینی زنان در آیین‌های سنت

پوشش زنان در ایران پیشامدرن بازتابی اصیل از هنجارهای
مذهبی، شئونات اجتماعی و شرایط اقلیمی بود. در فرهنگ شهری،
حجاب اسلامی با بهره‌گیری از عناصری چون چادر، چاقچور، پیچه
و روبند کامل می‌شد. این پوشش فراتر از یک وظیفه شرعی، نمادی
از تشخص، وقار و مرزبندی ساحت خصوصی از دید نامحرمان در
فضای عمومی به شمار می‌رفت.

در عین حال، تنوع قومی و اقلیمی در اقصی‌نقاط ایران، جلوه‌های

زیباشناختی و کاربردی ویژه‌ای به پوشش سنتی می‌بخشید؛ در مناطق شمالی و کوهستانی، لباس‌های محلی با حفظ کامل موازین پوشیدگی، امکان پویایی بدنی برای کار در مزارع را فراهم می‌آورد پناهی.

حیات آیینی و مجالس دینی

حیات مذهبی زنان سرشار از کنشگری فعال در برگزاری مراسم مذهبی بود. برپایی مجالس روزه‌خوانی ماه محرم و صفر، سفره‌های نذری، برگزاری جلسات قرائت قرآن و ادعیه، و شرکت در زیارت اماکن متبرکه، نه تنها پیوند معنوی جامعه را تقویت می‌کرد، بلکه بزرگ‌ترین بستر ارتباطی و انسجام‌بخش میان اقشار گوناگون زنان را پدید می‌آورد پژوهشکده اسناد. خطیبان و مبلغان زن (ملاباجی‌ها) نقشی بنیادین در سوادآموزی دینی و نشر معارف اسلامی در میان خانواده‌ها ایفا می‌کردند.

کنشگری سیاسی و پیوندهای گفتمانی با آستانه عصر مشروطه

اگرچه ساختار رسمی قدرت در دوران پیشامدرن در انحصار دربار و مردان صاحب‌منصب بود، اما زنان در بزنگاه‌های تاریخی، کنشگری سیاسی قاطعانه‌ای از خود بروز دادند. در جنبش تحریم تنباکو (۱۲۷۰ خورشیدی / ۱۸۹۱ میلادی)، همراهی زنان دربار قاجار و زنان عامه در تحریم استعمال توتون و تنباکو، اقتدار فتوای میرزای

شیرازی را در اندرونی شاه به نمایش گذاشت و ناصرالدین شاه را وادار به تسلیم کرد.

همچنین در وقایعی نظیر «شورش نان» در تهران و تبریز، زنان در خط مقدم تظاهرات اعتراضی علیه محترکان و سوءمدیریت دولتی قرار گرفتند و با مسدود ساختن کالسکه سلطنتی، مطالبات معیشتی مردم را پیگیری کردند. این تجارب انباشته از حضور جمعی و مطالبه‌گری، مقدمه‌ای بنیادین برای ورود سازمان‌یافته زنان به انجمن‌های عصر مشروطه، راه‌اندازی مدارس دخترانه و انتشار نشریات اختصاصی در آغاز سده بیستم میلادی گردید پژوهشکده اسناد.

نتیجه‌گیری و افق‌های نو در تاریخ‌نگاری اجتماعی زنان

بازخوانی شواهد تاریخی و اسناد مالی و حقوقی نشان می‌دهد که حیات زن در ایران پیشامدرن بسیار غنی‌تر، پیچیده‌تر و پویاتر از رویکردهای تک‌خطی و ساده‌انگارانه است. زن ایرانی با اتکا به ظرفیت‌های حقوق اسلامی، شبکه روابط خانوادگی، عفت عمومی و استقلال مالی توانسته بود جایگاهی ارزشمند و مؤثر در ساختار جامعه سنتی بیافریند.

گذر از تاریخ‌نگاری صرفاً سیاسی به تاریخ‌نگاری اجتماعی و اسنادمحور، این واقعیت را آشکار ساخته که پویایی جامعه ایران در سده‌های گذشته، محصول هم‌افزایی همه‌جانبه زنان و مردان در

پاسداری از فرهنگ، معیشت و هویت سرزمینی بوده است کریمیان و همکاران. شناخت این میراث غنی زمینه‌ساز درکی عمیق‌تر از ریشه‌های تاریخی هویت زن ایرانی در دوران معاصر به شمار می‌رود.

منابع و مآخذ پژوهش

- پژوهشکده اسناد سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، ملاحظات درباره تدوین تاریخ اجتماعی زنان قاجار بر اساس اسناد مالی، نشست تخصصی با ارائه امین محمدی، ۱۴۰۰.
- کریمیان، حسن، احمدزاده، فرید، و نورسی، حامید، واکاوی نقش و جایگاه زنان کرد در جامعه ایلی کرمانشاهان در دوره قاجار با تکیه بر مدارک و شواهد تاریخی، نشریه زن در فرهنگ و هنر، دوره ۱۱، شماره ۳، ۱۳۹۸.
- پناهی، عباس، فعالیت اقتصادی و اجتماعی زنان گیلانی در دوران صفویه و قاجار، پژوهشنامه جامعه‌شناسی و تاریخ اجتماعی، ۱۳۹۱.

سرفصل‌های اصلی این مقاله:

- صفحه اول: عنوان، چکیده پژوهش، کلیدواژه‌ها و مقدمه تحلیلی در خصوص مفهوم دوران پیشامدرن.

- **صفحه دوم:** نقش و جایگاه زنان در گذرگاه تاریخ کهن ایران (ایران باستان، دوران ساسانی و سده‌های نخستین اسلامی).
- **صفحه سوم:** دگرگونی‌های تاریخی در دوران میانه (سلجوقیان، ایلخانان و تیموریان) و نقش زنان در قدرت و دربار.
- **صفحه چهارم:** عصر صفوی تا آستانه دوره قاجار، حضور زنان در فضاهاى شهری، زندگی روزمره، حجاب، پوشش و سنن مذهبی.
- **صفحه پنجم:** ابعاد اقتصادی، حقوق مالی، موقوفات، آموزش، سوادآموزی و آفرینش‌های ادبی-هنری بانوان.
- **صفحه ششم:** معرفی چهره‌های نامدار زن در تاریخ، نتیجه‌گیری تحلیلی و فهرست منابع معتبر دانشگاهی.

مقاله پژوهشی: حیات اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی زنان در ایران پیشامدرن

چکیده

بررسی جایگاه، کنشگری و حیات روزمره زنان در جامعه ایران پیشامدرن (از دوره‌های کهن و میانه تاریخی تا آستانه تحولات

دوران معاصر و قاجار)، تصویری چندبعدی و فراتر از الگوهای کلیشه‌ای و تک‌بعدی ارائه می‌دهد. در ساختار اجتماعی و فرهنگی این دوران، زنان نقشی کلیدی در تحکیم ارکان خانواده، مدیریت اقتصاد خانوار، تداوم آیین‌ها و فرهنگ عامه و در مواردی خاص، تأثیرگذاری بر روندهای سیاسی، مذهبی و علمی ایفا می‌کردند. این مقاله با تکیه بر متون، تواریخ و اسناد تاریخی به بازخوانی جایگاه زنان، وضعیت حقوقی و اقتصادی، حضور در عرصه سنت‌های اجتماعی و جلوه‌های گوناگون حیات فردی و جمعی آنان می‌پردازد.

کلیدواژه‌ها: زنان در تاریخ، ایران پیشامدرن، تاریخ اجتماعی، نقش اقتصادی، پوشش و سنت، آموزش سنتی.

مقدمه

مطالعه تاریخ اجتماعی ایران نشان می‌دهد که زن ایرانی در ادوار مختلف، همواره رکنی بنیادین در ساماندهی زیست جمعی بوده است. واژه «پیشامدرن» در تاریخ‌نگاری ایران عموماً به دورانی اطلاق می‌شود که ساختارهای سنتی، فقهی، عرفی، معیشت کشاورزی و دامداری، و پیوندهای ایللیاتی و محلی بر حیات جامعه حاکم بوده‌اند.

در این ادوار، گرچه منابع روایی و درباری عمدتاً به ثبت رویدادهای مربوط به حاکمان و نبردها تمایل داشتند، اما بررسی لایه‌های زیرین تاریخ—مانند سفرنامه‌ها، اسناد موقوفات، متون فقهی و ادبیات عامیانه—بیانگر حضور معنادار زنان در شئون مختلف است.

بازخوانی این بخش از تاریخ، زمینه درک عمیق‌تر تحولات اجتماعی و پیوستگی فرهنگی جامعه ایران را فراهم می‌آورد.

۱. زنان در پهنه تاریخ کهن و اوایل دوره اسلامی

۱.۱. دوره‌های باستانی و ساسانی

در عصر باستان و به‌ویژه در ساختار حقوقی دوره ساسانی که در متونی چون «مادیان هزار دادستان» بازتاب یافته، زنان دارای شخصیت حقوقی معین و تعریف‌شده‌ای در چارچوب خانواده و جامعه طبقاتی بودند. جایگاه مادر در نظام خانواده از ارج و منزلتی ویژه برخوردار بود و در برخی برهه‌های استثنایی، حتی زنانی چون پوران‌دخت و آذر می‌دخت به اریکه حکومت تکیه زدند.

۱.۲. ورود اسلام و بازتعریف موقعیت زنان

با استقرار اسلام در فلات ایران، آموزه‌ها و احکام اسلامی تحولی ژرف در حقوق فردی، مالی و خانوادگی زنان پدید آورد. حقوقی از جمله:

- استقلال مالی کامل،

- حق مالکیت،

● مهریه و ارث،

● مشروعیت بخشیدن به شخصیت مستقل حقوقی زنان در دادگاه‌ها و امور بیع و شرا.

این تحولات، مبنایی اساسی برای حضور قانونمند زنان در مناسبات اقتصادی و خانوادگی در سده‌های نخستین اسلامی ایجاد نمود.

۲. عصر میانه: حضور در عرصه‌های ایلیاتی، سیاسی و مذهبی

۲.۱. دوره‌های سلجوقی و ایلخانی

با شکل‌گیری حکومت‌های سلجوقی و ایلخانی و ورود عناصر ایلیاتی به ساختار حکومت، زنان دربار و خاندان‌های حاکم، نقش‌های برجسته‌ای در مشاوره‌های سیاسی، صلح‌نامه‌ها و پیوندهای میان‌سلسله‌ای بر عهده گرفتند. بانوانی مانند ترکان خاتون در دوران سلجوقی از جمله چهره‌هایی بودند که اراده و نفوذشان در تصمیم‌گیری‌های کلان درباری غیرقابل انکار بود.

۲.۲. فعالیت‌های خیریه و موقوفات

در همین دوران، تأسیس مدارس، مساجد، رباط‌ها و بیمارستان‌ها توسط زنان وابسته به طبقات بالای جامعه و خاندان‌های خیرخواه

رواج یافت. اسناد موقوفات نشان می‌دهند بسیاری از بناهای عام‌المنفعه و تأسیسات رفاهی با اموال و درایت زنان ساخته و اداره می‌شدند.

۳. عصر صفوی: دین‌داری، بازآفرینی فضاهای شهری و فرهنگ زیارت

۳.۱. تحکیم فرهنگ شیعی و پوشش اجتماعی

دوران صفویه نقطه‌عطفی در تقویت هویت مذهبی جامعه بود. در این دوره، زنان شهری و روستایی با پایبندی عمیق به احکام حجاب اسلامی و پوشش سنتی ایرانی (از جمله چادر، چاقچور و روبنده در فضاهای عمومی)، حضور معناداری در آیین‌های مذهبی، روضه‌خوانی‌ها، مراسم عاشورا و سفرهای زیارتی داشتند.

۳.۲. کنشگری در دربار و حرم‌سرا

در ساختار صفوی، مادران شاهان و شاه‌دخت‌ها از طریق شبکه اقتصادی گسترده و تولیت موقوفات عظیم، در انتصابات درباری و ساخت ابنیه عام‌المنفعه در شهرهایی چون اصفهان، قزوین، مشهد و قم تأثیر مستقیم می‌گذاشتند؛ مساجد و کاروانسراهای متعددی در این دوران با نام بانوانی چون گوهرشاد بیگم و مهدعلیا به یادگار ماند.

۴. کار، معیشت و حقوق اقتصادی

برخلاف تصویری که زنان پیشامدرن را صرفاً محدود به فضای خانگی می‌داند، بخش عمده‌ای از بار تولیدی کشور بر دوش آنان استوار بود:

- صنایع دستی و نساجی: قالی‌بافی، گلیم‌بافی، نخ‌ریسی، زری‌بافی و دوزندگی که بخش مهمی از چرخه تجارت داخلی و صادرات را تشکیل می‌داد، مستقیماً توسط دست‌ان هنرمند زنان انجام می‌شد.
- اقتصاد کشاورزی و روستایی: در روستاها و مناطق عشایری، فراوری محصولات لبنی، کمک در فصول کاشت و برداشت و نگهداری دام از مسئولیت‌های دائمی زنان به شمار می‌رفت.
- مالکیت و مدیریت دارایی: زنان ایرانی به دلیل حفظ حقوق مالی مستقل بر اساس فقه اسلامی، املاک، مستغلات و مزارع خود را مستقلاً اداره می‌کردند، اجاره می‌دادند یا وقف امور عام‌المنفعه می‌نمودند.

۵. آموزش، ادب و آفرینش‌های فرهنگی

۵.۱. مکتب‌خانه‌ها و آموزش خانگی

آموزش دختران در دوران پیشامدرن اغلب در مکتب‌خانه‌های زنانه یا در بستر خانواده انجام می‌شد. یادگیری قرآن کریم، دیوان حافظ، کتب اخلاقی مانند بوستان و گلستان سعدی، و اصول دینی، بخش اصلی این فرآیند بود. دختران خاندان‌های اهل فضل و فقها در موارد متعدد به درجات بالایی از علم حدیث، فقه، خطاطی و شعر دست می‌یافتند.

۵.۲. شعر، کتابت و هنر

تاریخ ادبیات ایران نام‌های فراوانی از شاعران و ادیبان زن نظیر مهستی گنجوی، رابعه بلخی، پروین اعتصامی‌های اعصار کهن و زنان خوش‌نویسی را ثبت کرده که با خطوط نسخ، نستعلیق و شکسته، نسخه‌هایی بی‌بدیل از قرآن و ادعیه را کتابت کرده‌اند.

۶. جلوه‌هایی از زنان نامدار و تأثیرگذار در تاریخ

- **گوهرشاد بیگم:** همسر شاهرخ تیموری؛ بانی مسجد باشکوه گوهرشاد در کنار حرم امام رضا (ع) و مدارس علمیه معتبر در هرات و مشهد.

- **زینب بیگم:** دختر شاه طهماسب اول صفوی؛ از بانفوذترین زنان عصر صفوی که در امور دیوانی، سیاسی و دیپلماتیک نقشی تعیین‌کننده داشت.

- **بانوان محدث و فقیه:** ده‌ها زن دانشمند در حوزه‌های علمیه

اصفهان، شیراز و ری که راوی احادیث و دارای اجازات علمی بودند.

نتیجه‌گیری

بررسی جامع تاریخ ایران پیشامدرن روشن می‌سازد که زنان نقشی پایدار، پویا و اثرگذار در استمرار حیات جامعه ایرانی داشته‌اند. پایبندی به ارزش‌های اخلاقی، حفظ عفاف و پوشش اسلامی نه تنها مانعی برای فعالیت‌های آنان نبود، بلکه بستری آرام و مصون برای مشارکت در امور اقتصادی، خانوادگی، خیریه و فرهنگی پدید می‌آورد. زن ایرانی در این دوران، ستون استواری در تربیت نسل‌ها، حفظ زبان و آیین‌ها و گرداننده چرخ‌های تولید و حیات اقتصادی جامعه بوده است.

منابع و مآخذ پیشنهادی جهت مطالعه بیشتر:

- جامعه‌شناسی تاریخی زنان در ایران - دکتر اشرف‌السادات موسوی.
- تاریخ اجتماعی ایران در عصر صفویه - راجر سیوری (ترجمه حسن افشار).
- زن در تاریخ و اندیشه اسلامی - مجموعه مقالات پژوهشی تاریخ اسلام.

● اسناد موقوفات و تاریخ اقتصادی ایران در سده‌های میانه –

●

